

Анатоль Трафімчык

...колькасць і частата прывітанняў
з мінімальнай нагоды гавораць
пра сапраўды цесныя кантакты палітыка
і класіка літаратуры...

На ростанях лёсаў паэта і палітыка

Якуб КОЛАС і Панцеляймон ПАНАМАРЭНКА

Светлай памяці Віталя Уладзіміравіча Скалабана

Стасункі знакамітасцей заўсёды прыцягвалі ўвагу і даследчыкаў, і лоду паспалітага. А ўзаемадачынненні мастакоў і вышэйшых дзяржаўных кіраўнікоў увогуле адносяцца, так бы мовіць, да класікі жанру. Якія б яны ні былі, часцей за ўсё тыя зносіны не будуць адназначнымі, будуць хаваць у сабе прыцягальныя таямніцы і праз шматлікія гады будуць прыцягваць нашу ўвагу. Такімі фігурамі ў беларускай гісторыі з'яўляюцца Якуб Колас і Панцеляймон Панамарэнка. І калі імя першага вядомае ці не кожнаму беларусу, то пра другога пачынаюць забываць (што ў казаць, маладое пакаленне пра больш рэльефных Леніна ды Сталіна не заўсёды зможа ўспомніць, а тут "усяго толькі" кіраўнік рэспублікі). Некаторыя старонкі іх стасункаў, найбольш драматычныя, ужо прыадкрыты гісторыкамі. Але цэласнай карціны пакуль не было сканструявана. І гэты нарыс са спробай аналізу зносінаў першага паэта і першага палітыка асобна ўзятай рэспублікі з'яўляецца крокам да ліквідацыі яшчэ адной белай плямы ў гісторыі і культуры Беларусі.

Панцеляймон Канстанцінавіч Панамарэнка нарадзіўся на хутары Шалкоўскім Беларэчанскага раёна Краснадарскага краю. Скончыў Маскоўскі інстытут інжынернага чыгуначнага транспарту (1932). З 1922 года быў на камсамольскай і партыйнай рабоце. Лёсам было яму наканавана з дзясятка гадоў не проста быць звязаным з беларускай зямлёй, а быць галоўным у створанай бальшавікамі Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспубліцы: у перыяд 1938-1947 гг. ён з'яўляўся Першым сакратаром ЦК КП(б)Б. Менавіта ў гэты час адбываецца знаёмства П. Панамарэнкі і Якуба Коласа. У якасці фактычнага кіраўніка рэспублікі П. Панамарэнка, зразумела, ішоў у фарватэры агульнасавецкай палітыкі, якая ў той час характарызавалася жорсткімі рэпрэсіямі. Кожны наступны кіраўнік імкнуўся пераўзысці свайго папярэдніка. Так і П. Панамарэнка, вывучыўшы сацыяльна-палітычную сітуацыю ў Савецкай Беларусі, ужо 21 лістапада 1938 г. піша ў Цэнтральны Камітэт УКП(б) і асабіста І. Сталіну сёння шырока вядомы ліст "О белорусском языке, литературе и писателях". У ім зафіксаваны першыя ўражанні і меркаванні новага кіраўніка БССР пра культурную сітуацыю ў рэспубліцы, у тым ліку і стасоўна ўжо тады класіка беларускай літаратуры Якуба Коласа. Некаторыя ўрыўкі варта працягваць досыць шырока, каб грунтоўней адлюстраваць адносіны П. Панамарэнкі да вядучых беларускіх пісьменнікаў, сярод якіх Якуб Колас быў адным з галоўных фігурантаў:

"Наиболее крупную контр-революционную националистическую работу провел союз "советских" писателей Белоруссии, идейно возглавляемый всегда десятком профашистских писателей (в том числе известные Янка Купала и Якуб Колас), и всегда для прикрытия (в том числе и сейчас) имевший у руководства коммунистов. В этом союзе несправедливой критикой, клеветой, издевательством, пренебрежением затравили не одного честного коммуниста и беспартийного писателя. Здесь разлагали литературное движение, здесь боролись с советской властью под видом борьбы за эту власть. Здесь ненависть ко всему русскому доходила до болезненной истеричности. <...>

В отношении Янки Купалы, Якуба Коласа, Бровко, Глебки, Крапивы, Бядули, Вольского, Аксельрода и др. членов этой "могучей кучки", узурпировавшей представительство от Белорусской литературы всюду, в том числе и за рубежом, людей, творческая авторитетность которых непомерно раздута, проводивших лично всю описанную выше вражескую работу, имеются многочисленные показания разоблаченных и арестованных врагов, избличающие их вплоть до связей с польской дефензивой.

В отношении Янки Купалы имеется 41 показание, в большинстве прямые; Якуба Коласа... 31 показание; Крапивы... 12 показаний и так далее. По количеству и качеству избличающего материала, а также по известным нам фактам их работы, они, безусловно, подлежат аресту и суду, как враги народа. В частности, Наркомвнудел Белоруссии запросил из центра санкцию на арест Купалы и Коласа уже давно, но санкция пока не дана.

Положение в отношении к ним сложное. Они, главным образом, Янка Купала и Якуб Колас, пользуются известностью, прославили их достаточно сильно, их включают во всякие комиссии по учебникам и словарям, переводам, литературным юбилеям. Не допустить этого, значит сразу определить свое отношение к ним, а его по моему мнению определять нужно не так. Их нужно или арестовать, или, учитывая обстановку, принять, поговорить открыто, показать, что нам известны все их "ошибки", если это допустимо так называть, сказать, что они могут искупить свою вину перед Советской властью, призвать их к честной работе, посмотреть, как они будут реагировать и если в какой-либо мере пойдут на это, то использовать это в целях разложения группы, отрыва наиболее честного и ликвидации остатков нацдемовщины. При разговоре, конечно, не смягчать действительной

Панчэляймон ПАНАМАРЭНКА і Якуб КОЛАС.

оценки их роли, но делать это с соответствующим такому щепетильному разговору тактом.

Потом надо будет созвать совещание белорусских писателей, на котором выступить с совершенно ясными установками о дальнейшей работе Союза писателей, с критикой ошибок, постановкой задач и т.д. А там уже дальше, обстановка подскажет наиболее целесообразные шаги.

По двум вопросам:

а) о предлагаемых мероприятиях в отношении белорусского языка – грамматики и литературы;

б) об отношении к писателям Янке Купале и Якубу Коласу, – я прошу Вас дать мне совет¹.

Дадаткова каментаваць, якая пагроза нависла над Якубам Коласам і Янкам Купалам, было б лішнім.

Тым не менш П. Панамарэнка, спадзяючыся, напэўна, што змест гэтага дакумента не выйдзе за межы сакрэтных спецсховаў, потым любіў распавядаць, як дзякуючы ненавіта яму абодва народныя паэты пазбеглі малоху сталінскай рэпрэсіўнай машыны, якая тым часам працавала на поўную магутнасць. Сутнасць таго расказу зводзілася да таго, што яму на стол былі пакладзены сфабрыкаваныя НКУС БССР справы па антысавецкай дзейнасці народных паэтаў. Але нібыта добры П. Панамарэнка не даў веры прадстаўленай інфармацыі, а тэрмінова паехаў да І. Сталіна і пераканаў яго замяніць “ордэры на ордэны”. Няшчырасць П. Панамарэнка даследчыкі ўсё ж выкрылі, даказаўшы, што ён мае непасрэднае дачыненне да масавых рэпрэсій на Беларусі і што ён гатовы быў ліквідаваць Якуба Коласа, таксама, як многіх і многіх іншых беларускіх дзеячаў літаратуры, мастацтва,

навуці (толькі за першыя пару месяцаў беларускага перыяду яго біяграфіі лік арыштаваных у маленькай рэспубліцы перавысіў пяць тысяч чалавек)².

Вышэйшае кіраўніцтва і ў прыватнасці І. Сталін, які ўмела практыкаваў змену бізуна на пернік, не дало санкцыі П. Панамарэнку на рэпрэсіўныя меры стасоўна буйных фігур Якуба Коласа і Янкі Купалы. Дзякуючы непераўздызенай значнасці іх жа можна было выкарыстаць у прапагандыскіх і ідэалагічных мэтах. Тым больш што адбывалася эскалацыя напружанасці ў свеце, і ў палітыцы савецкай дзяржавы назіраўся паварот да патрыятычных настрояў, якія асабліва неабходны былі для распалавіненай Беларусі, бо яе заходнюю частку, што знаходзілася пад Польшчай, планавалася рана ці позна далучыць.

Адсутнасць дазволу І. Сталіна, сацыяльна-палітычныя працэсы спрычыніліся да таго, што пазіцыя П. Панамарэнкі ў дачыненні да народных паэтаў таксама кардынальна змяняецца. І ўжо 26 снежня 1938 г., у сувязі з 20-годдзем БССР, у Крэмль накіроўваецца (за подпісам Панамарэнкі) хадаініцтва аб ўзнагароджанні 40 чалавек “за заслугі перад радзімай”. У іх ліку Купала і Колас, дзейнасць якіх П. Панамарэнка ацэньвае надзвычай высока. Але тады хадаініцтва не задаволілі, ордэнаў паэтам не далі. Затое ўзнагародзілі трохі пазней – у гонар адкрыцця XVIII з’езда ВКП(б) на пачатку лютага 1939 г.³

Змяняецца пазіцыя новага кіраўніка БССР і стасоўна беларускай культуры, перадусім мовы ў цэлым. Калі ў вышэйцываным лісце ён па ўсіх аспектах ваража паставіўся да беларускай мовы, якая нібыта раз’ядноўвае два брацкія усходнеславянскія народы, то ўжо праз год у лісце І. Сталіну пра становішча ў Заходняй Беларусі П. Панамарэнка піша зусім адваротнае: “Крестьяне говорят на настоящем белорусском языке, причем употребляют много слов, о которых нас здесь уверяли, что они нацдемовские, выдуманные. Нацдемы могли выдумать в литературе, а народу привить не могли, тем более западным белорусам”⁴. Як гэта разыходзілася з яшчэ нядаўнімі пасажамі: “Существующее белорусское правописание искажено в националистическом духе, оно преднамеренно построено так, чтобы отличалось от русского даже там, где в живом произношении нет разницы. <...> Слово “подъем”, заменено каким-то диким словом “уздым”. Образование – адукацыя. Краски – фарбы. Борец – змагар. Отечественный – ойчыны (от польского ойчизна). Правительство – урад??? Годовщина – гадавiна (Белорусы говорят так в смысле гад-гадюка). Баня – лазня. Беспредельный, безбрежный, безграничный – бязмежны (пример сознательного обеднения языка). Безопасность – бяспечнасьць (отсюда органы государственной безопасности – органы государственной беспечности). Слово товарищ заменено словом сябр. Друг – тоже сябр. Дружба – сяброуства. Благожелатель – зычлiвец... Женщина, ухаживающая за овцами – овчарка. Крупны – буйны (отсюда крупный деятель – буйны дзеяч)... В лозунге “Пролетарии всех стран, соединяйтесь”, слово “соединяйтесь” заменено словом “злучайцеся”, а в народе “злучайцеся – злучка”, все равно, что и по-русски “случайтесь – случка”. Лозунг “Да здравствует годовщина Октябрьской революции” на белорусском языке “Няхай жыве гадавiна Кастрычніцкай рэвалюцыі”, іспахаблен от начала до конца. Белорусы говорят здравствуй, а “няхай” означает “пусть” в смысле пренебрежительного “так и быть”. Гадавiна означает гада большого размера. Так и говорят “Ух, якая гадавiна”. Кастрычник – октябрь. Но кастрыца – это не лен, а отбросы от льна...”⁵

Такое палітычнае дзейства разгарнулася на ніве беларушчыны... Ці здагадваўся, ці разумеў Якуб Колас, якая небяспечная для яго адбывалася гульня з прыходам новага кіраўніка Савецкай Беларусі, невядома. Магчыма проста ўжо звыкся з такім хісткім становішчам, таму што, пачынаючы з 1925 г., меў шчыльны кантакт з органамі дзяржбяспекі, нярэдка выступаючы сведкам па справах іншых падазраваемых. Якуб Колас, аднак, сведкам быў кепскім: з яго важнай інфармацыі так і

не выцягнулі⁶. А вось на яго нагаворвалі. І ён, “старый и хитрый враг Советской власти и Коммунистической партии” (з паказанняў на паэта 1937 г.)⁷, бачачы, як імкліва радзеюць пісьменніцкія шэрагі, мог толькі спадзявацца, што дамоклаў меч бальшавіцкай улады на яго апусціцца пазней. Таму і доўгі час народны паэт спаў не распрапаючыся, трымаючы клунчак самых неабходных рэчаў пад рукою. Мудры і аналітычна глыбокі пясняр наўрад ці ідэалізаваў кіраўніцтва рэспублікі, уключна з П. Панамарэнкам.

Толькі дзякуючы родным (Л. Рублеўская называе Міхася Міцкевіча, малодшага Коласава сына) да нас дайшла эпіграма Коласа, датаваная 1938 г.:

Калі на з’ездзе ці на сходзе
К табе фатограф не ідзе,
дык так і ведай: ты не ў модзе
І не патрэбен ты нідзе.
І думай, браце, аб бядзе⁸.

Але і Панамарэнка не быў бы паспяховым палітыкам, каб не прадпрымаў прэвентыўныя захады. Напярэдадні лёсавызначальнага для Якуба Коласа ліста кіраўнік рэспублікі стварыў у вачах паэта свой пазітыўны імідж, імкнучыся адвесці ад сябе эвентуальныя (пры трагічным для Песняра павароце) падазрэнні. Пра іх першую сустрэчу знаходзім звесткі ва ўспамінах М. Міцкевіча: “Азнаёміўшыся са становішчам з кадрамі ў Беларусі, Панамарэнка паклікаў Коласа на размову. На здзіўленне, новы сакратар стаў расказваць пісьменніку пра гістарычнае мінулае Беларусі, закрануў шэраг падрабязнасцей гісторыі Вялікага Княства Літоўскага. Гаварыў з энтузіязмам. Бацька быў зачараваны новым сакратаром. Якія глыбокія веды! Але, калі прааналізаваць наступныя крокі Панамарэнкі, то можна прыйсці да высновы, што гэта была зандзіроўка, як адносіцца народны паэт да проблем самастойнасці Беларусі, яе будучыні і інш.”⁹

Відаць, сустрэча пераканала П. Панамарэнку ў нядобранадзейнасці народнага паэта і кіраўнік вырашыў лагічна завяршыць шматгадовую “распрацоўку” адной з ключавых фігур уяўнага нацыянальна-дэмакратычнага руху на Беларусі. Аднак санкцыі не атрымаў. І надалей з Коласам, шанаванне якога працягвалася, кіраўнік БССР захаваў цёплыя ўзаемадачыненні, якія можна нават назваць сяброўскімі, і падобных “падкопаў” ужо не дапускаў (прынамсі іх не выяўлена). Вось толькі той ліст 1938 г. П. Панамарэнку да канца жыцця не даваў спакою. Таму ён і імкнуўся пасля смерці І. Сталіна распаўсюдзіць легенду пра выратаванне беларускіх класікаў, расказваючы яе розным пісьменнікам, асабліва беларусам. Найбольш вядомай інтэрпрэтацыя, якая і стала асновай для ўсталявання міфа, належыць М. Лынькову. Але не менш цікавыя аповед знаходзіцца і ў І. Шамякіна, які, акром наратыўнасці, утрымлівае і пэўную ступень аналітычнасці. Іван Пятровіч, які адразу па вайне гучна заявіў пра сябе як мастак слова, улетку 1953 г. быў проста выцгнуты з палескай глыбіні для паездкі ў Маскву П. Панамарэнкам, які тым часам працаваў ужо міністрам культуры. Будучы народны пісьменнік прызнаецца, які аграмадны аўтарытэт меў П. Панамарэнка ў беларускага народа і яго інтэлігенцыі: “Помню, якое ўражанне зрабіў ён на першым пасляваенным пленуме Саюза пісьменнікаў у снежні 1945, куды мяне, аўтара “Помсты”, запрасілі. Сустрэча з вядомымі пісьменнікамі заваражыла, узяло творчае натхненне: вунь куды ўчарашні камсорг дывізіёна скочыў! Дух займала. А тут яшчэ Панамарэнка. Генерал! Начальнік партызанскага штаба! Для нас, беларусаў, бадай жа, другая асоба пасля Сталіна. Ён цэлы дзень слухаў прамовы пісьменнікаў-франтавікоў. Узарваўся адзін раз, калі Міхась Клімковіч назваў оперны тэатр перавярнутым унітазам. Чаму так узлаваўся Панамарэнка, для мяне засталася загадкай. Клімковіч сядзеў збялелы. Як вытрымала сэрца немаладога ўжо чалавека, якога па загаду Панамарэнкі вывезлі з нямецкага